

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN YARADICILIĞINDA ŞİVƏ VƏ DİALEKTLƏR

ACCENT AND DIALECT IN ASHUG ALASGAR'S ACTIVITY

ДИАЛЕКТЫ И ГОВОРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АШЫГА АЛЕСКЕРА

Şəhla HÜSEYNLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

shahla_huseynli@mail.ru

Summary

Investigating the different prominent representatives of ashug poetry and ashug art it is seen that their works are one of the most authoritative sources for studying the historical development processes of our language, as well as a number of other problems. As oral folk literature is more ancient than written literature historically, ashug literature, which is part of it, has passed a very rich way of development since ancient times and at the same time had a great influence on the formation of the written literary language. Oral poetry traditions played an important role in the formation of the written literary language. The ashug poetry, which is based on the people's spirit from the beginning to the end, has been used widely in live speech language, accent and dialects.

The rich accents and dialects of the Azerbaijani language have been very interested by artistic word masters at almost all times. Our classical poets and writers, artistic word masters have used widely these forms. Ashug Alasgar is one of the masters who became familiar with the richness of our native language and created exemplary poetry in this language. The works of the poet, who revived his poems in the dialect of the Great Goyche and made his heroes speak accent, are rich in dialect words. In the article the dialect words observed in the heritage of Ashug Alasgar are investigated and the explanations of those words according to the dialect are given.

Key words: dialect, accent, poem, ashug, language, Alasgar

Резюме

При изучении творчества отдельных выдающихся представителей ашыгской поэзии и ашыгского искусства видно, что их работы являются одним из самых достоверных источников для изучения исторических процессов развития нашего языка, а также, ряда других проблем. Так как устная народная литература исторически древнее чем письменная, ашыгская литература, которая является ее составной частью, также

прошла очень богатый путь развития, начиная с древних веков, и в то же время оказала большое влияние на формирование письменного литературного языка. Устные поэтические традиции сыграли важную роль в формировании письменного литературного языка. В ашугской поэзии, которая укоренилась в народном духе от начала до конца, были широко использованы живая разговорная речь, диалекты и говоры.

Почти во все времена, мастера слов проявляли большой интерес к богатым диалектам и говорам азербайджанского языка. Наши классические поэты и писатели, мастера слов широко использовали эти средства. Одним из мастеров, который знаком с богатствами нашего родного языка и создал образцовую поэзию на этом языке, является Ашуг Алескер. Произведения поэта, который воспроизводит свои стихи на говоре Великой Гейчи, герои которого говорят с акцентом, богат диалектическими словами. В статье, были исследованы диалектические слова, которые встречаются в наследии Ашуга Алескера и даны объяснения этих слов, соответственно относящимся к ним диалектам.

Ключевые слова: диалект, говор, стихотворение, ашуг, язык, Алескер

Doğma dilimizin zənginliklərinə bələd olan, bu dildə zəngin nümunəvi poeziya yaratmış sənətkarlardan biri də Aşıq Ələsgərdir. Şeirlərini Ulu Göyçənin şivəsində canlandıran, qəhrəmanlarını ləhcə ilə danışdıran şairin əsərləri dialekt sözlərlə zəngindir. Sadə dil, aydın ifadə, xalq danışığı dili Aşıq Ələsgər üslubunun əsasını təşkil edir. Aşıq Ələsgər poeziyası xalq təfəkkürünə, onun canlı danışığı dilinə söykənir. “Canlı ünsiyyət və məişət leksikinin düzgün üslubi səmmləşdirilməsi bədii amalı aydın bir məcraya yönəltmək nümunəsidir. Aşıq Ələsgər poeziyasında ümumxalq danışığı leksikası dərin poetik düşüncə panoramının əsas cizgilərini yaradır, adi danışığı sözünün sanbalı artır (2, 154).

Müəllim üzü görməyən, əlifba öyrənməyən Aşıq Ələsgər Göyçə aşıq məktəbindən bəhrələnmişdir. Aşıq sənətinin incəliklərini ustadı Aşıq Alıdan öyrənmiş və çalışmışdır ki, şeirlərini hər kəsin anlayacağı xalqın dili ilə səsləndirsin. Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə bələd olan sənətkar əsərlərində xalq dilindən çox məharətlə istifadə etmiş, şeirləri dildən-dilə gəzərək ustad sənətkar zirvəsinə yiyələnmişdir.

Ümumiyyətlə, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızı araşdırarkən görürük ki, ədəbi dilimizin əsasında xalq dili dayanır. Xüsusilə aşıq ədəbiyyatı dialekt və şivələrimizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri demək

olar ki, bütün dövrlərdə söz sənətkarlarını çox maraqlandırmışdır. Klassik şair və yazıçılarımız bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər” (1, 25).

Ustad sənətkar da əsərlərində bir çox dialektlərdən istifadə etmişdir. Onun yaradıcılığına nəzər salanda görürük ki, ustad həm Göyçə dialektinə xas olan, həm də müxtəlif zonalara məxsus dialektlərdən bəhrələnmişdir.

Gözüm aşiq oldum, oğlum gülləçi,
Bildim ki, qalacaq dövlətin üçü
Qırıldı mal-qoyun, qalmadı keçü,
İndi də yıxılıb kal, qoca baxtım (3, 62).

Salyan zonasında “zəif”, “pis” mənasını verən “kal” sözü Naxçıvan dialektində iki mənada işlənir: 1) bacarıqsız, maymaq; 2) şiv, cavan çubuq (4, 250). Ədəbi dilimizdə isə “kal” yetişməmiş mənasındadır. Sənətkar da qoşmada bəxtini yıxılmış, qırılmış, yetişməmiş cavan budağa bənzədir. Birinci misrada işlənən, “gülləçi” sözüne yalnız Aşıq Ələsgərin bu qoşmasında rast gəlirik. Çox güman ki, bu söz o dövr üçün işlək olub, müasir dövrümüz üçün arxaikləşib.

Səksəni, doxsanı ötübdü yaşım,
Qovğaya düşübdü bələli başım
Əzrayıl həmdənim, məzar yoldaşım,
Daha köç təblini çal, qoca baxtım! (3, 63)

Bu nümunədə “qovğa” sözü əsasən Şuşa dialektinə mənsub olub bədii ədəbiyyatda da geniş şəkildə işlənmişdir. “Dava”, “müharibə” mənalarını verən bu dialekt sözə Ə.Haqqverdiyevin, M.F.Axundovun əsərlərində də rast gəlirik.

Aşığın dillər əzbəri olan “Dağlar” qoşmasında işlənən “dinşəmz” feili Qazax, Tovuz bölgəsində “qulaq asmaq”, “dinləmək” anlamındadır (4, 191).

Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedəni pərişan eylər.
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,
Dinşəmz haramı, halalı dağlar (3, 36).

“Dinşəmz” feili müasir yazıçılarımızın əsərlərində də işlənmişdir. - Bir sən də dinşə - dedi (M.Süleymanlı). Hələ də o konserti dinşəyirdilər (S.Nəzərova) (6, 70).

Aşıq Ələsgərin “Gözlə, gözlə sən” divanında işlənən “nasağı” sözü Salyan bölgəsində “tövbə” mənasında işlənir.

Olsa nüsrət, versə fürsət,
Qadir-sübhan bizə.
Çoxlarına eylərəm,
Nasağı, gözlə, gözlə sən! (3, 116)

Dilimizdə elə dialekt sözlər var ki, həmin sözlər ədəbi dilimiz üçün arxaik olub, lakin dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində qalmaqdadır. Nümunəyə nəzər salaq:

Məhəbbətə sədaqətli,
Ayrılmaz bir can kimidi.
Tovuz kimi cilvələnilib,
Qırımı tərən kimidi (3, 137).

Şairin dilində işlənən “qırım” sözü də vaxtilə klassiklərimizin dilində işlənən leksik vahid olmuş, sonralar arxaikləşərək ədəbi dildə başqa sözlərlə əvəzlənərək izini dialekt və şivələrimizdə saxlamış, sonralar isə daha çox Cənub bölgəsində işlənərək “meyl”, “arzu”, “istək” mənasını vermişdir.

Aşıq sənəti daha çox xalqın gündəlik həyatı, məişəti, adət-ənənələri ilə bağlıdır. Buna görə də xalqın həyat tərzi, məişəti ilə bağlı leksik sözlər aşıq poeziyasının dilində xüsusi yer tutur. Xalqın məişəti ilə bağlı olan bu sözlər Aşıq Ələsgər poeziyasında da dialektlər şəklində özünü göstərir:

Axşamdan yıxılı, çeşdədək yatır,
Həftədə xanaya bir arğac atır.
Gün batan çağında balatı qatır,
Çırmamır qolunu, yumur əlini (3, 181).

Bu bənddəki “arğac” Qazax, Salyan, Cəbrayıl bölgələrində xalqın, gəbənin, ümumiyyətlə toxunan parçalarda istifadə olunan ipdir. Göründüyü kimi, bu dialekt söz müxtəlif zonalara məxsusdur. Məzəli qadın obrazlarının təsvir olunduğu bu şeir nümunəsinin 3-cü misrasında “balatı” sözü ən çox Zaqatala, Şəki zonasında xəmiri acıtmaq üçün “maya” mənasındadır.

Aşığın yaşadığı dövrün mənzərəsini əks etdirdiyi “Bahalıq” rədifli müxəmməsində işlənən “cadı” sözü Naxçıvan bölgəsinə xas çörək növüdür (7, 50).

Başımıza gəldi oyun.
Ağ lavaşı bəyənməyən,
İndi arpa cadı yeyin.
Ələsgərin bu dərđini
Gedin dərdbilənə deyın (3, 125).

Folklor nümunələrini araşdırarkən görürük ki, bir çox bölgələrdə Novruz bayramı ərəfəsində şumlanmış böyük əkin yerlərində mərasimlər keçirilirdi. Həmin mərasimlər zamanı əkinçilik mahnıları oxunardı. Həmin mahnılarda da “cad” çörəyinin adı çəkilir.

Caddı cavandı,
İnsana hayandı.
Gəlin boğandı,
Qonaq qovandı.

Qarğıdalı unundan hazırlanan, buğda unu qıt olanda insanların köməyinə çatan bu çörək müxtəlif bölgələrdə bişirilib. “Cad” adı isə çörəyin üstü “cod” olduğuna görə verilib. Buradan da aydın olur ki, bu dialekt söz təkcə Naxçıvanda deyil, bir çox bölgələrdə də işlənmişdir.

Ustad sənətkarın poeziyasında leksik dialektlərlə yanaşı fonetik dialektlərə də rast gəlirik. Əgər şair leksik dialektlərdən istifadə edərək öz bölgəsinə uyğun dialekt sözləri üzə çıxarırsa, fonetik dialektlərlə sözləri öz şivəsinə uyğunlaşdırır, alınma sözləri milliləşdirir, tələffüzünü asanlaşdırır. Həmçinin fonetik dialektlər daha çox şeirdə qafiyə, bölgü və s. tələbləri ödəmək məqsədilə işlədilir. Fonetik dialektlər fonetik hadisələr - səsdəyişimi, səsartımı, səsdüşümü nəticəsində yaranır.

Dəhanından ataş qalxar,
Ah çəkir, eylər nara (3, 119).

Xoş saatda xoş gəlibdi cahana
Yoxdu gözəlliyə qüsür, bahana (3, 44).

Nə bəlaya düşdüm mən baxtı qara,
Eşqin atasına heç olmaz çara (3, 45).

Göründüyü kimi şair burada bəhanə, çarə, atəş kimi alınma sözləri qafiyəyə uyğun olaraq “bahana”, “çara”, “ataş” şəklində işlətməmişdir və bu da şeiri xalq dilinə daha da yaxınlaşdırır. Aşıq Ələsgərin dilində müşahidə olunan şivə tələffüzünün transkripsiyası daha çox qafiyə mövqeyində işlənilib zəngin qafiyə yaradıcılıq naminə fəallaşır (2, 173).

Şairin dilində fonetik dialektlərin bir qismi də səsartımı nəticəsində yaranır. Dilçilikdə proteza adlanan bu linqvistik hadisə əsasən özünü “r” samiti ilə başlayan sözlərin əvvəlinə qapalı saitlərin artırılması ilə göstərir və bu da azərbaycanca “r” samitləri ilə başlayan sözlərin dilimizin lüğət tərkibinə sonradan daxil olması ilə izah olunur.

Bəhrəm olsun təqdir, pozulsun yazı.
Bu qurğuya heç kim olmaz irazı (3, 34).

Uruhum, cismanım, nəbzim, həyatım,
Zinətım, zivərim, adım, isbatım (3, 35).

Tutdum Rəsulun irahın,
Xatımın aldın nişan (3, 110).

Alınma sözlərdə söz əvvəlində saitlərin artımı türk dialektlərində də geniş yayılmışdır. Məsələn: irahət, İrmizan, İrşat və s. (5, 660).

Şairin yaradıcılığında rast gəldiyimiz fonetik hadisələrdən biri də səs düşümüdür.

Kığ satan, çəşır satanlar,
Deyir qaxdağan bizə.
Çay içib, plov yeyənlər,
Heç göstərmir nan bizə (3, 116).

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində verilən “qartdağan” sözü əsasən Marnueli rayonunda işlək olub “qərib”, “yad” mənasını verir (5, 120). Yuxarıda verilən nümunədə isə “r”, “t” səsləri düşmüş, həmin söz “qaxdağan” şəklində işlənmişdir.

Başqa bir nümunədə görürük ki, sözlərdə təkcə səs yox, həm də heca düşümü baş vermişdir:

Billəm eytac deyil sənə mal indi,
Geyibsən qəddinə, Sənəm, al indi.
Can alansan, canım, sənəm, al indi.
Əzrayılın çəngəlindən daldala (3, 94).

Birinci misrada işlənən “eytac” (ehtiyac)sözü dialekt tələffüzünün və yaxud şeir ölçüsünün tələbinə uyğun olaraq heca düşümü ilə yaranmış fonetik dialektizmdir.

Aşiq Ələsgərin “Hayıfsan”, “Eyləməynən” rədifli şeirləri adından görüldüyü kimi şivə transkripsiyasına uyğun şəkildədir.

Danışdıq, barışdıq mərhəmət ilə,
İnciklik araya qatma hayıfsan!
Sən tacir olmazsan bir manat ilə,
Namusu, qeyrəti atma hayıfsan! (3, 174)

Nəfs ilə mərifət durub cahada,
Mərfət deyir: -- Belə kar eyləməynən!
Nəfs deyir: ---- Baxma naqqal sözüənə,
Xeyrin gələn yerdə ağ eyləməynən! (3,45)

Yuxarıdakı nümunələrə nəzər saldıqda görürük ki, şairin yaradı-

cılığında morfem dialektlər də yer almışdır. Müasir dialekt və şivələrimizdə (Bakının Qobu, Hökməli, Güzdək) rast gəlinən -qınan, -ginən şəkilçiləri feilə qoşularaq 2-ci şəxs əmr formasını yaradır. Saitlə bitən feillərə isə qoşulduqda 2-ci şəxs təkdə yalnız 2-ci şəxs şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, deynən, saxlayan, götürməynən (5, 191). “Eyləməynən” ədəbi dilimizdə “eləmə” əmr formasını bildirir. Dədə Qorqud dastanından üzə bu yana işlənən bu arxaik morfemlərin aşığın dilində işlənməsi bir daha göstərir ki, şair dilimizin qədim köklərinə dərinlən bələddir.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, Aşıq Ələsgər poeziyası başdan-başa xalq ruhu üzərində köklənib. Qüdrətli sənətkarın dilinin əsasını ümumxalq dili təşkil edir.

QAYNAQLAR

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 2003
2. Hüseynov M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı, 2017
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, 2004
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008
6. Quliyeva K. Bədii ədəbiyyatımızda dialektizmlər. Bakı, 2019
7. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan, 2017